

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ

**Державний методичний центр навчальних закладів
культури і мистецтв**

ІСТОРІЯ СВЯТ ТА ОБРЯДІВ

**Програма
для вищих навчальних закладів культури і мистецтв
I-II рівнів акредитації**

**Спеціальність “Народна художня творчість”
Спеціалізація “Видовищно-театралізовані заходи”**

Київ – 2005

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І ТУРИЗМУ УКРАЇНИ

Державний методичний центр навчальних закладів
культури і мистецтв

ІСТОРІЯ СВЯТ ТА ОБРЯДІВ

Програма
для вищих навчальних закладів культури і мистецтв
I–II рівнів акредитації

Спеціальність “Народна художня творчість”
Спеціалізація “Видовищно-театралізовані заходи”

2005

Видання здійснено на замовлення Державного методичного центру навчальних закладів культури і мистецтв України

ІСТОРИЯ СВЯТ ТА ОБРЯДІВ

Програма для вищих навчальних закладів культури і мистецтв І–ІІ рівнів акредитації, – Вінниця: НОВА КНИГА, 2005. – 48 с.

- Укладач: **М. Т. Сафроняк** – викладач Тульчинського училища культури
- Рецензенти: **Л. О. Савельєва** – зав. циклом театрального та хореографічного мистецтва Вінницького училища культури і мистецтв ім. М. Д. Леонтовича
Н. М. Тимошкіна – голова предметно-циклової комісії режисури та видовишно-театралізованих заходів
- Відповідальний за випуск: **Т. Ф. Стронько**
- Редактор: **С. В. Онищенко**

Підписано до друку 02.12.05 р. Гарнітура Times
Формат 60×84_{1/16}. Папір офсетний. Друк офсетний.
Обл.-вид. арк. 3. Наклад 100 прим.

Видавництво «Нова Книга» м. Вінниця, вул. Стеценка, 46/85
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК №103 від 30.06.2000 р.
Тел. (0432)52-34-80, 52-34-82 Факс 52-34-81
E-mail: newbook1@vinnitsa.com
www.novaknyha.com.ua

© Державний методичний центр навчальних закладів культури і мистецтв України, 2005

Пояснювальна записка

Програма дисципліни “Історія свят та обрядів” побудована в основному на творах В. Скуратівського “Дідух”, О. Воропая “Звичаї нашого народу”, Г. Лозко “Українське народознавство”, “Українська минувшина” та на зібраному матеріалі свого краю.

Дисципліна “Історія свят та обрядів” вивчається студентами в I, II, III та IV семестрах.

Дисципліна передбачає вивчення календарних, трудових і родинних свят, починаючи ще з дохристиянських часів і раніше, і кінчаючи сьогоденням.

Програма включає в себе конкретне вивчення таких трудових свят як “Свято першої борозни”, “Зажинки” та “Обжинки” (свято останнього снопа) та інші.

До програми включені державні свята та обряди, які святкуються і в наш час. Це такі свята, як “Новий рік” (1 січня), “Міжнародний жіночий день 8 березня”, “День перемоги” та інші.

До програми введено також практичні роботи над втіленням таких свят, як “Свято Андрія Первозваного” (Калита), “Різдвяні колядки та щедрівки”, “Великодні гаївки” та “Свято Івана Купала” з метою не тільки вивчити їх теоретично, але й зуміти їх провести на лоні природі чи в оселі, залучаючи до участі і глядачів, прагнучи відродити ті свята та обряди, які, з об’єктивних і суб’єктивних причин, були забуті нашим народом.

Щодо проведення цих свят пишуться сценарії і проводяться репетиції в позаурочний час.

Дисципліна “Історія свят та обрядів” тісно пов’язана з дисциплінами “Режисура театралізованих масових заходів”, “Культурологія” та “Хореографія свят та обрядів”. Матеріал подається лекційно і частково практично.

Формою підсумкового контролю є екзамен в кінці IV семестру та практичний показ певного обрядового дійства.

№ п/п	Назва тем по розділах	Всього год	Теор	Практ	Інд.
<i>I – семестр</i>					
1	Вступ. Ознайомлення студентів з дисципліною “Історія свят та обрядів”.	2	2	–	–
	РОЗДІЛ I. Дохристиянські вірування українського народу.				
2	Життя людей дохристиянського періоду в повір’ях, віра в богів, небесні світила тощо.	16	16	–	–
	РОЗДІЛ II. Дохристиянські свята та обряди українського народу.				
3	Свята та обряди дохристиянської доби.	8	8	–	–
	РОЗДІЛ III. Християнство.				
4	Введення християнства в Київській Русі.	8	8	–	–
5	Підсумкове заняття.	2	2	–	–
		36			
<i>II – семестр</i>					
	РОЗДІЛ IV. Весняний цикл свят та обрядів.				
6	Свята весняного періоду.	4	4	–	–
	РОЗДІЛ V. Великдень.				
7	Світлий День Воскресіння Ісуса Христа.	14	14	–	–
	РОЗДІЛ VI. Літній цикл свят та обрядів.				
8	Трійця. (Зелені свята).	4	4	–	–
9	Свято Петра й Павла, Прокопа, Іллі Громника, Маковія, Преображення Господнє (Спаса), Успіння Божої Матері.	8	8	–	–
	РОЗДІЛ VII.				
10	Підготовка і проведення свята Івана Купала.	12	–	12	–
		42			
<i>III – семестр</i>					
	РОЗДІЛ VIII. Свята та обряди осіннього циклу.				
11	Осінні свята та обряди	12	12	–	–
	РОЗДІЛ IX. “Ой радуйся, земле, Син Божий народився”.				

12	Свята та обряди зимового циклу.	18	18	–	–
13	Підсумкове заняття.	2	2	–	–
		32			
<i>IV – семестр</i>					
	РОЗДІЛ X. “Ой зійдімося, роде”.				
14	Родинні свята та обряди. Народини.	10	10	–	–
15	Весільна обрядовість.	16	16	–	–
16	РОЗДІЛ XI. Трудові свята та обряди.	6	6	–	–
17	РОЗДІЛ XII. Державні свята та обряди.	6	6	–	–
18	РОЗДІЛ XIII. “Магічність пісні та обряду”.	2	2	–	–
19	Підсумкове заняття.	2	2	–	–
		42			

ЗМІСТ КУРСУ

I семестр

Вступ

Ознайомлення студентів з дисципліною “Історії свят та обрядів”. Ціль і завдання вивчення даної дисципліни. Розповідь та загальна характеристика свят та обрядів на сучасному етапі.

РОЗДІЛ I. ДОХРИСТІЯНСЬКІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

1.1. Віра людей в злі та добрі сили. Людина безсила перед природою. Сильні морози, вітри, грози, спека, нескінченні дощі та холоднеча, землетруси – все це породжувало в уяві людини віру в злі сили, які їй шкодили. Лагідне тепле сонячне літо, голубе небо породжували в уяві людини віру в добрі сили, які їй допомагають. Щоб віддячити добрим силам за їхнє добро і задобрити злі сили, людина приносила жертву. Таким чином починали зароджуватися певні обряди.

1.2. Звіриний світ. Загальні відомості. Тотем. Звірі були загрозою людського життя і з ними було важко боротися. Щоб легше прожити, люди об’єднувалися в общини, разом полювали на звірів і захищалися від них. Пізніше люди почали приручати звірів.

1.3. Птахи та плазуни. В уяві людини одні птахи були злими, інші добрими. Крик сови вночі наводив сум і страх. Той крик віщував нещастя. Шуліка викрадав курчат. Скрекіт сороки віщував сварки. Воро́на накаркувала лихо. Люди боролися з такими птахами через різні замовлення. Із таких замовлень виник обряд “Гоніння шуляка”. Страшні були для людей і всілякі гади. Побачивши весною вперше гадюку, людина говорила: “Іди собі, гадюко, своєю дорогою, лише не кажи гадові, що я тебе бачила, а я не скажу нікому!”.

1.4. Небесні світила. Люди раділи сходу сонця, молилися до нього, але боялися заходу сонця, бо воно може зайти назавжди. Люди, які жили біля моря, вважали, що сонце ховається в море, а рано, гарно вміте, воно знову зійде. Зі всіх світил на небі люди найбільш шанували сонце, бо воно дає життя на землі, тому до нього зверталися з молитвами. Звичай молитися на схід сонця живе в народі і дотепер. Т. Г. Шевченко в фіналі своєї поеми “Катерина” пише: “Полічили, що достали, встали сіромахи, помолились на схід сонця, пішли понад шляхом”. Так само обожнювали люди місяць і зорі. “Зірка-пряха втілить срібне волоконце” – писала Леся Українка в своїй “Лісовій пісні”. Водячи купальські хороводи, дівчата витягували свої руки з віночками до небесних світил.

1.5. Небесні світила. (Продовження теми). Затемнення сонця, місяця віщувало нещастя. Яскравим прикладом є “Слово о полку Игоревім”. Так само боялися люди комети. По небесних світилах люди навчилися визначати, якою має бути погода. Сонце заходить в хмару, – буде дощ. Коло навколо місяця означало зміну погоди і т. д. Коли була засуха, то існував звичай, який потім переростав в обряд: купати сухі гілочки з засохлим листям, збережені ще від свят Русалії (Зелених свят), виконуючи певний обряд з піснями.

1.6. Тваринний світ. Приручені тварини в господарстві давали людині велику користь. Кіньми орали, перевозили різне збіжжя, корови, вівці і кози давали молоко. До того ще вівці давали вовну. Із шкір тварин шили кожухи, виготовляли взуття. Коли стригли овець, – виконувався обряд. Співалися пісні, вимовлялися різні замовлення проти всього недоброго (укусу гадюки, всякої порчі, яку могла наслати відьма). Обряд постригання овець існує і тепер в селі Бохоники Вінницького району Вінницької області.

1.7. Дерсовоклонство. Зела. Вважалося, що в Купальську ніч дерева переходять з місця на місце, можуть говорити між собою, тільки того ніхто не бачить і не чує. “Он бачиш, там питає дика рожка: “Чи я хороша?” А ясен їй киває в верховітті: “Найкраща в світі!” З давніх-давен люди поклонялися деревам, травам, зіллю. Дуб шанувався за свою міць, стійкість, довголіття. Шанувалися також береза, ясен, верба та інші дерева. Гілля з дерев, а то й цілі дерева використовувалися в обрядових діях. Вербу не тільки використовували в дохристиянській добі як Купало, але використовують і в наш час. Так само шанувалася і калина. Дівчата, зібравши ягоди з калини, водили навколо куща хоровод. Так само шанувався барвінок як вічність життя. Його використовували у весільних та похоронних обрядах.

1.8. Головні дохристиянські боги.

Сварог. Прабог, владика світу. Означає небо, вхід у небо. Від Сварога, Бога світила і вогню, походять інші боги – Сварожичі. В одному чеському літописі є вказівка на те, що Сварог називався Зодіаком. Священний вогонь звався Сварожичем. За легендами, які передають наші літописи, Сварог – Бог ковальства і шлюбу, що викував золотий плуг і обручку, які так широко оспівуються в колядках, щедрівках, веснянках, обжинках.

Даждьбог. Сонячний Бог, або Дажбог, якому поклонявся весь слов'янський світ. У філософському розумінні Дажбог – дає буття, тобто і матерію, які є близнюками. Хоча Дажбог цілком пов'язаний з небом і сонцем, як син Сварога, він також є і Богом земного достатку, що символізується врожаєм жита і пшениці.

Перун. Володар блискавок і грому, покровитель воїнів, у X ст. все більше заступає Сварога. Слово Перун існує в українських діалектах як синонім блискавки і грому. Грім і блискавка мали як позитивне (викликання плодотворного дощу), так і негативне значення (страх бути забитим блискавкою): під час грому заборонялося свистіти, співати, їсти, спати. Не слід ховатися під деревом, не піднімати вгору гострих предметів (списів, мечів, ножів тощо). Не можна швидко бігти – як відомо, саме в таких випадках блискавка найчастіше влучає в людину. Грім і блискавка на Купала – добрий знак. Перуна уявляли струнким срібноголовим золотовусим чоловіком з луком і стрілами в руках.

Стрибог. Бог вітру. Пізніше мав назву Позвізда або Посвистач, що означало покровителя погоди. Йому молилися, щоб дав добру погоду на врожай, на свято тощо. Хоча незважаючи на всю суворість вітру, він був не тільки творцем погоди, але й творцем музичних мелодій. Його дмухання в музичні інструменти створювали музику.

РОЗДІЛ II. ДОХРИСТИЯНСЬКИ СВЯТА ТА ОБРЯДИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

2.1. Свята та обряди дохристиянської доби. Свята Русалії. В язичницькі часи, як зазначив М. Максимович, русальна неділя була одним із головних річних свят – святом переходу весни в літо. Святування його супроводилися спеціальними обрядами та іграми на честь різних божеств. Від прадавніх обрядів та звичаїв цього тижня надовго збереглися залишки пантеїстичного ставлення до природи – шанування лісів, гаїв, вод, окремих дерев і квітів (берези, липи тощо). Магічні дії над рослинами. Це, зокрема проявляється в замаюванні обійстя зеленню (клевчанням, звідки й назва “клевчальна неділя”). Віти липи, кле-на, дуба, тополі мали відганяти злі сили від людини та її двору. Дівчину наряджали “гополю” або в “куст” і потім водили по селу з піснями. Це вбирання людини в листя колись мало магічну мету допомогти ростові рослин, передусім збіжжя. З другого боку, в уявленнях про русалок і в звичаї проводів їх знаходимо примітні сліди первісного культу покійників, в даному разі особливо тих, що померли не своєю смертю. Такими за стародавніми віруваннями були русалки, що невидимо мешкали у водах, лісах та полях і проявляли себе в найчудовішу пору року, коли все починало зеленіти і розквітати. Вшанування померлих, їх поминки, являли собою своєрідний епізод великого свята весни.

2.2. Проводи русалок. За народними уявленнями, що були поширені на Україні, русалки – це істоти, які населяють ліси, поля і води. Русалками стають вгоплені дівчата. Вони люблять хороводи, танці, музику і співи. Наступна неділя після свят називалася “русальними заговинами”, а в понеділок відбувалися проводи русалок. Молодь квітчала свої голови вінками з пахучих трав, яких бояться русалки, брала до рук листя любистку і йшла за село проводити русалок в озера і ріки. В лісі в цей

вечір відбувалися гулянки. В деяких інших місцевостях робили опудало у вигляді жінки, несли його в певне місце і водили навколо нього хороводи. Потім ділилися на дві групи, одна з яких тримала і захищала опудало, а інша нападала щоб відібрати. Після цих забав виносили його за село, розривали і розкидали по полю. Так закінчувалися проводи русалок, а разом з ними подекуди припинялися й хороводи та ігри молоді.

2.3. Коляда. *Коляда* – один з язичницьких богів. Його прихід символізував початок року. У римлян ідентичним Коляді був бог Янус, а від нього – назва першого місяця року “януаріс” (січень). Слово “коляда” є в усіх слов’янських народів. На свято Коляди молодь збиралася гуртами, переодягалася в найрізноманітніші костюми і ходила від двору до двору вітати господарів з народженням сонця (Сонце вже піднімалося вгору). Вітання супроводжувалися піснями, так званими колядками.

2.4. Повторення та закріплення пройденного матеріалу.

РОЗДІЛ III. ХРИСТИЯНСТВО

3.1. Введення християнства в Київській Русі. Князь Володимир хотів одружитися з грецькою царівною Анною, але для цього йому треба було задовольнити вимогу братів Анни – прийняти християнство. Володимир на це згодився. В Корсуні його охрестили, назвали Василем і звінчали з царівною Анною. Після того Володимир повернувся до Києва і у річці Хрещатику охрестив усіх своїх синів від різних жінок. Потім він позвалював і порубав усіх ідолів, а киянам наказав зійтися на берег Дніпра. Багато киян прийшло, а ті, що не хотіли охреститися, повтікали з Києва і поховалися в лісах. Грецький митрополит із священниками похрестили людей у Дніпрі. Як скінчилася церемонія, кожному новохрещеному одягли на шию хрест. Таким чином хрестили людей також в інших містах і селах. Хто не хотів охрещуватися, того без жалю вбивали.

3.2. Наступ християнства на язичницькі свята та обряди. Церква агресивно вступила в боротьбу проти язичницьких свят та обрядів. Тим більше, що першим єпископом Русі–України були греки. За колядки, щедрівки, писанки, веснянки вони до крові карають людей. У 1274 році Київський митрополит Кирило III накладає прокляття “на народні пісні, щедрівки, колядки, бо вони бісівські, поганські”. У книзі “Церковні на-

станови” написано: “Хто колядує: “Уроди, Боже, жито, пшеницю” – хай буде проклятий. Колядування походить від скоту, а не від людей”.

Проте й нині в багатьох колядках є заспіви, що починаються: “Ой, дай Боже”, в яких чуємо відгомін “Ой Дажбоже”. Християнські священики, відчуваючи своє безсилля перед одвічними народними звичаями, намагалися підпорядкувати язичницькі свята християнському календарю. Така сама доля спіткала веснянки, Купала та інші свята.

3.3. Заборона свята Івана Купала. Свято Купала співпадає з святом Івана Предтечі і в народі воно святкується як Івана Купала. Свято Купала згадується в перших церковних заборонах і по ученнях, спрямованих проти язичницьких обрядів, з якими церква вела гостру боротьбу, розчищаючи собі шлях до панування на Русі. В цих документах написано, як християнське духовенство намагалося змусити молодь відвикнути від “сатанинських” або “бісовських ігрищ на лоні природи”.

3.4. Втручання християнства у весільну обрядовість. Церква намагалася за всяку ціну залучити до себе весільний обряд, тобто, вінчання молодих. Невінчані в церкві пари не мали авторитету ні серед людей, ні перед церковними служителями. Іще на зорі християнства молодих силою заводили в церкву і вінчали. Весілля повинно відбуватися “без бубнов и плясаний”. Весілля без вінчання в церкві вважалося “бісівським”, а діти від такого весілля вважалися байстриюками (бахурями), а іноді бісенятами. Були часті випадки, коли молодих вінчали проти їхньої волі, не зважаючи ні на їх прохання, ні на їхні сльози.

3.5. Підсумкові зав'язки.

II семестр

РОЗДІЛ IV. ВЕСНЯНИЙ ЦИКЛ СВЯТ ТА ОБРЯДІВ

4.1. Свята весняного періоду. Ознайомлення з історією таких великих свят як “Обретіння”, “Свято Сорока святих”, “Свято Явдохиплющихи”.

4.2. Благовіщення, Теплою Олексі, Святого Руфа, Вербна педіля, Чистий четвер.

РОЗДІЛ V. ВЕЛИКДЕНЬ

5.1. Світлий День Воскресіння Ісуса Христа. З суботи звечора йшли люди до церкви на всеношну і несли з собою крашанки, писанки, ковбасу, сало, запечене порося та інші святкові страви. Хлопці поблизу церкви розпалювали вогнище і били дошкою в дошку, щоб відігнати нечисту силу. На світанку батюшка, після відправи, святить паски. Прийшовши додому, господар спершу обходить худібку, потім всі вмиваються. Якщо в хаті є дівка на виданні, мати наливає миску води і кладе в миску червону крашанку. Вмивається першою дівчина, щоб була така гарна, як крашанка. Після молитви всі сідають до столу, розговляються свяченим, а тоді вже снідають. Після сніданку батьки відпочивають, діти ідуть христувати, а молодь іде на гаївку.

5.2. Поливальний (волочильний понеділок). Хлопці іще вдосвіта приходять обливати дівчат. Привітавшись “Христос воскрес!” хлопець зливає дівчині на руки, дівчина вмивається, потім дарує хлопцеві пару писанок. Хлопці наймають дівчатам музики у складчину і запрошують дівчат.

5.3. Гаївки. Вивчення гаївок “Кривий танець”, “Ой рота, хлопців рота”, “Ой світило сонечко вранці”.

5.4. Гаївки (продовження) Розучування гаївок “Жельман”, “Огірочки”, “Мали собі хлопці роботу”, “Ой у саду, садочку”.

5.5. Гаївки. Розучування гаївок “Ой порости, кропе”, “Ой гороше, гороше”, “Покладем кладку”, “Ходить жучок по калині”.

5.6. Гаївки. Розводка хороводів зі співами та музикою.

5.7. Проведення свята “Великодні гаївки”.

РОЗДІЛ VI. ЛІТНІЙ ЦИКЛ СВЯТ ТА ОБРЯДІВ

6.1. Трійця. (Зелені свята). Наступною за веснянками та гаївками групою пісень, що зберегли відгомін весняної обрядовості, є русальні (троїцькі) пісні.

Свято “Трійця” святкувалося три дні на п'ятдесятій день після Великодня. (Свято отця, сина і святого духа). Ще в суботу звечора жінки клечали свої двори і хати зеленим гіллям дерев та посипали долівку

лепехою, м'ятою, чебрецем та любистком. Готувалися страви із зеленою. Варили зелений борщ з м'ясом, холодець, рибу та інші страви, але обов'язково клали в них зелень (цибулю, петрушку). Варили також вареники з ягодами і з сиром, готували молочні страви, пекли бабку на яйцях, але головною стравою були манзарі. Це був свого роду хліб, який випікали в печі, тільки начиняли його фаршем з сиру, яєць, зеленої цибулі та кропу. Крім того, на столі мусила бути купка очищеної зеленої цибулі і кожен гість, в обов'язковому порядку, повинен з'їдати хоча б по одній цибуліні. Прийшовши з церкви і пообідавши, молодь йшла на вигін на свої забави.

6.2. Русальні та царинні пісні. Русальні пісні співалися під час "Русального тижня". Святкування його супроводилося спеціальними обрядами та іграми. Молодь водила пишні хороводи, співаючи мелодійних пісень. Через тиждень після зелених свят, в понеділок, молодь, провівши русалок, за селом співала царинні пісні.

6.3. Свято Петра й Павла, святого Прокопа. Петра і Павла (часто – Петра) починалися жнива. Жінки випікали перепічки, які називалися мандрики. В цей час перестас кувати зозуля. "Мандриком подавилася". Свято Прокопа – чи не єдине свято, яке майже не святкувалося, бо випадало воно на найбільш напружену пору – жнива. "Петро жито зажинає", – говорили в народі, а вже "Прокіп нав'язав сім кіп".

6.4. Свято Іллі Громника та Маковія (Першого Спас). Святкується 2 серпня. Пророк Ілля відає громами та блискавками, через це називають його Громовержцем. За переказами, коли чорти повстали проти Бога, той наказав Іллі прогнати нечисту силу з неба. З тих пір ганяється Ілля по небу за чортами, пускає в них вогняні стріли – грім і блискавку. Проте найчастіше Ілля виступає як оберігач трьох етапів жнив: зажинок, власне жнив і обжинків. На більшій території України свято Іллі співпадає із закінченням жнив і святкуванням обжинків.

Маковія святкується в день Семи святих мучеників Маккавеї. Цього дня в церквах святити воду, квіти, мак. Напередодні свята виготовляли "маковійську квітку", де були чорнобривці, настурції, васильки, нагідки, а також три голівки маку. На Маковія також святити криниці.

6.5. Преображення Господнє. Християнське свято, що відзначається 19 серпня в ознаменування чудесного перетворення Ісуса, яке сталося на горі Фавор. Син Божий зі своїми найближчими апостолами –

Петром, Іоанном та Яковом піднялися на вершину гори для молитви. Саме під час молитви сталося чудесне перетворення (преображення) Ісуса: обличчя його засяяло, мов сонце, одяг став білим, як сніг. З небес до нього зійшли пророки Мойсей та Ілля. Вони стали говорити з Ісусом про його долю, про страждання, які той мав прийняти в Єрусалимі за гріхи всього людства.

Над Ісусом і пророками з'явилася сяюча хмарина і звідти пролунав голос Бога Отця: "Оце є Син мій улюблений. В ньому все моє благословення. Слухайте його!" Апостоли вражені були побаченим і почутим, дуже злякались, впали долілиць. Лише коли Ісус зі словом "Вставайте і не лякайтесь" доторкнувся до них, подивилися ті на Сина Божого й побачили лише його одного, а пророки зникли. "Нікому не говоріть про це преображення, – сказав їм Ісус, – аж поки Син людський не воскресне з мертвих". Хоч апостоли й не розуміли, про що йдеться, проте обіцяли нікому не розказувати про побачене до воскресіння Христа.

За народною уявою, Спас був покровителем урожаю. Йому традиційно в кінці жнив залишали на полі "Спасову бороду" – до десятка незжатих стеблин з колосами збіжжя, які перев'язували в декількох місцях стрічками. Всього було три Спаси: перший співпадав зі святом Маковея (14 серпня), другий, або Великий Спас, святкувався, як уже зазначалось, 19 серпня, третій співпадав з після святом Успіня Пресвятої Богородиці (29 серпня). Найважливіший був Великий Спас, або Преображення Господнє і був святом урожаю, святом закінчення жниварської пори. Від першого до третього Спасу тривав двотижневий яблучний піст – Спасівка.

Цього дня в церквах святити яблука, груші, мед, обжинкові вінки, лікарські трави. На празниковому столі мали бути всі дари природи – хліб із зерна нового врожаю (пампушки), пиріжки з яблуками, яблука, груші, мед та інші страви. Пасічники особливо цінували Великого Спасу. Напередодні вони проводили огляд вуликів, визначали, скільки меду можна взяти у бджіл, а скільки залишити бджолам для зимівлі: "До Спасівки бджола робить на пана, а після Спасівки на себе".

Годилося напередодні Спасу дати порційки меду сусідам, приятелям, вдовам, сиротам та немічним людям.

Не годилося до Спасу їсти яблука, аж поки батюшка не посвятить, особливо тим жінкам, в яких померли діти.

На Спаса відбувались такі обрядодії як братчина. (Див. В. Скуратівський “Дідух” ст. 193).

6.6. Успіня Святої Богородиці. До цього дня треба було завершити основні польові роботи. До церкви приносили святити зілля (обжинкові вінки пшениці, жита, льону, конопель). Майже повсюди на Україні починали сівбу озимини. “Перша Пречиста жито засіває”, – говорили наші предки. При цьому господар обов’язково до посівного насіння додавав жменю зерна з обжинкового снопа, а також зерно, яке зберігали від новорічних посівальників. На полі насіння скроплювали свяченою водою і починали сівбу.

Виряджаючи в поле господаря та помічників – підлітків, господиня давала торбину з полудником, в якій мали бути варені яйця, сир зі сметаною, коржик з маком, овочі, хлібина з дрібком солі, окрасць свяченої паски та великодня писанка. На Поділлі господиня, крім цього, одчиняла навстіж всі ворота, брами в клуні та двері у хлівах і запалювали трійцю.

Дівчата цього дня ходили в ліс на заготівлю калини.

Професор С. Килимник подає такий опис обряду: “Прийшовши на луг чи до лісу, дівчата знаходили там перший куц калини “первака”, співали та водили хороводи навколо цього куца, проводили ігри. Потім усі разом полуднували. А набирали з собою на луг чимало смачної їжі, якою пригощали і дітей, що були з ними. За їжею та під час ігор проводилися жарти, загадки та співи любовного змісту зі згадуванням імен своїх хлопців”.

По полуднику дівчата кидалися на куц зо всіх боків. З першої зламаної гілочки кожна брала по дві ягідки в рот, приговорюючи чарівні слова про кохання та свого хлопця. Наламавши пучків, водили довкола куца хоровод з піснями, почергово піднімаючи та опускаючи грона з ягодами; їх перекладали з однієї руки в іншу, притуляли до щік.

На півдорозі додому на них уже чатували хлопці. Як тільки гурт наближався, парубки зненацька кидалися до дівчат, намагаючись одібрати пучечки. Дівчата, захищаючись, розмальовували їх ягідним соком.

Біля своєї хати кожна дівчина віддавала матері калину, а та промовляла: – “Будь, доню, і ти червоною і здоровою калиною, незайманою та чистою до кінця! А ти, калино, будь гожою на коровай, гільце, квіти весільні та хрестинні, на здоров’я людям, на добро нашому двору”.

Кілька гілочок вносили до хати, клечали образи, а решту прилаштували під стріху, якщо в сім’ї була дівка на виданні.

7.1. Підготовка проведення свята. Загальна характеристика свята. День Купала збігається з днем літнього сонцевороту. У давніх слов’ян Дажбог – бог Сонця – був найшановнішим серед інших міфологічних святих. Наші пращури вважали, що саме він дарував усьому життю. Відтак Сонце було прообразом свого покровителя, а тому його річний цикл співпадав з певними ритуальними діями, серед яких Купало знаменувало літній сонцеворот, тобто, найвищий культ Сонця. Християнство не змогло остаточно знівелювати обряд, тому до нього “долучили” свято Різдва Святого пророка Предтечі і Хрестителя Господнього Івана. Ось так і з’явилося християнізоване свято з подвійною назвою – Іван Купало (Купайло). Це свято на Україні святкувалося по-різному. Досить широку характеристику дає в своїй книзі “Дідух” В. Скуратівський та інші фахівці цьому святу.

Святкування свята Івана Купала на східному Поділлі.

Вінкоплетини. 6 липня, ще зранку, дівчата по дві-три або й по одній ішли в поле, на луг чи інші місця, де росли і цвіли польові квіти. Збираючи квіти, дівчата загадували на свою долю і долю своїх коханих. Кожна дівчина знала які квіти найбільше любить коханий і сплітала з них віночок, а щоб парубок не догадався, дівчина добавляла у віночок інші квіти, але найбільшу перевагу давала саме цим квітам, які найбільше любив милий. І тоді дівчата сплітали віночки з квітів, подібних назвою до імен коханих. Якщо хлопець звався Роман, то віночок сплітався з ромашок, Василь – з волошок та пахучих васильків, Петро – впліталися в віночок Петрові багоди та інші.

Сплітаючи віночок, дівчина оспівувала його ніжною купальською пісню. Ніхто не повинен був заважати дівчині. Вона, наодинці, спілкувалася із своєю долею. Сплітала дівчина два віночки. Один – щоб прикрасити вербу-Купало, інший – щоб пускати на воду. Сплівши віночки, дівчина приносила їх додому, і щоб вони до вечора не зів’яли, кропила холодною водою, або взагалі занурювала їх у воду. Часто дівчата сплітали вінки під вечір, щоб свіжіші були.

Вибігши на вигін, дівчата оспівували свої віночки в хороводах, піднімаючи їх над головою, тягнучись до небесних світил.

Моління до зірок. Поки хлопці не принесли верби, дівчата молилися до зірок. Кожна дівчина мала “свою” зірку. Кожна, співаючи, тяглася до “своєї” зірки. “Зірочко моя, доленько моя, аж до ранку сій, щастя й долю дай. Посвіти мені на подвір’ячко, де ж мій суджений, скажи, зірочко...”

Купало. Щось довго забарилися хлопці з вербою. Дівчата засліпали, глузуючи з них: “Ой чи ви, хлопці, сказилися, що із Купайлом спізналися. Ой скоро буде вже світати, хлопців з Купайлом не видати.” Хлопці несуть вербу, а дівчата не вгавають: “Ой за городом липух, липух, щось нашим хлопцям живіт спух. Ой нехай пухне, нехай знають, хай нам Купайло вирубають.”

Та ось Купайло встановлено. Дівчата прибрали його віночками, поклонились йому і повели з хлопцями навколо нього хоровод. “Ой за садом, садом, три місяці рядом.” Потім хлопці залишили дівчат і заходилися біля вогнища, а дівчата, тим часом, ведуть навколо верби хоровод: “Йшли молодіці в ліс по суніці.”

Вогнище. Палає купальське вогнище і молодь повела навколо нього хоровод: “Ой гори, ой гори, вогонь ясний, посвіти, посвіти нам, прекрасний”. Це гімн вогню, гімн сонцю. Вогонь всередині кола, – символ Сонця а саме коло, – рух сонця. “Нехай нечисть уся пропадає, нас священний вогонь очищає” – співають хлопці та дівчата і, щоб очиститися від усього злого, хлопці та дівчата стрибають через вогонь. Знову молодь снується в хороводах навколо верби та вогню. І раптом молодь і всі присутні на святі люди, кидаються до Купала, – ламають його, норовлячи хоч гілочку вхопити, щоб дома кинути на грядки з огірками.

Пускання на воду віночків. Та ось настав час віночки на воду пускати. Дівчата, забравши заздалегідь приготовлені, ідуть до річки, запалюють на віночках свічки і пускають їх на воду, ворожачи про свою долю.

“На ставку віночки сіяли, там дівчата красні гадали, восковії свічі палили, а вінки тихесенько плили. Ой не вийте вітри лихії, не гасіть свічки восковії, ой не вийте вітри часочок, хай пливе щасливо віночок”.

7.2. Підготовка проведення свята. (Продовження теми). Робота над пісенним репертуаром. Вивчення купальських пісень “Заплету віночок”, “Молодий Іванко Купайло рубає”, “Молодая молодіця”.

7.3. Підготовка проведення свята. (Продовження теми). Вивчення купальських пісень “Зірочко моя”, “Ой наші хлопці сказилися”, “Ой за садом, садом”, “Піду в садочок”, “Ой петрівня зозуленько”.

7.4. Підготовка проведення свята. (Продовження теми). Вивчення купальських пісень “Йшли молодіці в ліс по суніці”, “Ой гори, ой гори, вогонь ясний”, “До ставка, дівчата, ходімо”. Робота над хороводами.

7.4. Підготовка проведення свята. Репетиції хороводів та окремих епізодів свята. Репетиція свята з усіма колективами.

7.5. Проведення свята Івана Купала.

III семестр

РОЗДІЛ VIII. СВЯТА ТА ОБРЯДИ ОСІНЬОГО ЦИКЛУ “Свята Покрівонько, покрий голівоньку”

8.1. Усікнення Голови Пророка Предтечі й Хрестителя Господнього. Відзначають його 11 вересня. У святій землі Йорданській були люди великі грішники, в Бога не вірували й свята не святкували. А був там пророк Іван Хреститель. Цей пророк молився за всіх грішних людей і усовіщав їх покаятися. Вони його не слухали і грішили далі. Правив там цар Ірод, дуже великий грішник, якого Іван Хреститель усовіщав прелюдно, картав його. А лютий цар повелів скарати пророка і відсік йому голову. І та свята голова сказала до людей: “Покайтеся і в цей день не січіть ніякої голови, то й вас не буде боліти ніколи голова”.

На Полтавщині в цей день старші люди остерігаються брати в руки все гостре – ножі, пилку, косу, заступа чи сапу. Хліб лише розламувати, картоплю варити тільки в мундирах, а дехто взагалі не зважувався виходити на город, щоб не викликати лиха. “Якщо зрізати голову капусти в цей день, – то може потекти кров”, – говорила одна бабуся.

Одне свідчення, записане С. Килимником на Чернігівщині.

“На Головосіка вранці всім мужчинам і дітям треба мити голови і гладенько причесати. День пісний, але одруженим чоловікам і жінкам до обіду взагалі не можна їсти. Де бували престольні празники, ніхто не працював, крім того, що годували худобу; якщо храмового свята не було, то виїздили в сусідні села, чи на ярмарок. У цей день чоловіки не стриглися, не голилися, навіть не бралися за голову, остерігалися зазірати в люстерко. Хто цього не дотримається, то буде хворіти до смерті”.

Ось такими пересторогами і відзначали день Головосіка. Всі ці заборони пов'язані з релігійними віруваннями. Проте в дохристиянську добу це був, очевидно, окремий празник дозрівання овочів. Елементи язичницьких вірувань присутні і в забороні ходити до лісу. Існує повір'я, що в цей день повсюдно плазують лісові гади, шукаючи собі зручного місця для зимівлі, тому на Головосіка небезпечно з'являтися в заростях. Щоправда основне свято плазунів, коли вони ховаються в свої схованки, припадає на Здвиження (27 вересня).

На Поліссі з цього дня починалися полювання на вовків, а народні травники збирали останній цвіт зілля і настоювали його на горілиці.

За народними віруваннями, день Гловосіка є останньою межею гроз. Грім у це свято віщував довгу й теплу осінь.

8.2. Свято Івана Воїна. Припадає на 12 вересня. В цей день за допомогою різноманітних молитв і провидців намагалися розшукати злодіїв і повернути втрату. В цьому начебто допомагав сам Іван Воїн. Особливо це стосувалося викрадення коней та видирання бджолиних гнізд. Такі вчинки вважались тяжким злочином і відповідно каралися як звичаєвим правом, так і офіційним судочинством, такий суд над конокрадом описано в книзі Б. Грінченка "Серед темної ночі".

Народна мораль суворо засуджувала крадійство. Злодіїв нерідко карали, позбавляючи права жити поряд. Їх виганяли з села, а недобра слава переходила на їхніх дітей та онуків.

Оскільки не завжди щастило виявити злодіїв, то люди зверталися до різноманітних молитв і обряду дій, які з допомогою Івана Воїна начебто могли застерегти від крадіжки.

8.3. Свято Симеона (Семена) Стовпника. Це свято за церковним календарем іменується святом Преподобного Симона Стовпника (Странника) і його матері Марфи. За сучасним літочисленням воно припадає на 14 вересня. За християнським календарем це перший день осені, а в давнину – початок нового року. Правда, наші далекі пращури новолітвання відзначали весною. Саме ця пора найкраще відповідала початку біологічного циклу – пробуджувалась, оживала природа і на думку дайбожичів і мав наступати новий рік, проте християнство змусило порушити правічну традицію – перенести початок нового року на осінь.

В XVII ст. в Києві пишню проходило свято "весілля свічки". Традиційно за Семена годилося повністю обсіятися озиминою. З цієї нагоди

на Поліссі влаштували цікаву обрядодію – "женити комина" і робити "засиджини".

За народною уявою святий Семен опікувався вогнем, птахами та погодою. На Лівобережжі в цей день господарі ввечері виганяли з хати мух та блох, "щоб перевелася нечисть". Годилося це робити віником, виготовленим з полину. В княжу добу відбувалися "пострижини" та "посадження на коня" сільських підлітків.

Від Семенового дня селяни починали копати картоплю. На городах господарі розпалювали вогнища, пекли картоплю, гріли руки, "щоб не мерзли зимою".

8.4. Різдво пресвятої Богородиці та Воздвиження Чесного Животворящего Хреста Господнього. (Здвиження). Різдво пресвятої Богородиці (Друга Пречиста), припадає на 21 вересня. З другою Пречистою безпосередньо пов'язана давня обрядодія – день Рожениць, котра збереглася ще з християнських вірувань. Одні вчені вважають, що цей обряд пов'язаний з молінням до богородиці, аби вона посприяла бездітним жінкам. З цієї нагоди замовлялась Божа служба в церкві, після якої жінки запрошували до своїх осель на обід бідних людей, "щоб помолитися Богородиці за їхніх дітей".

Про давність цього дохристиянського обряду говорять і релігійні анафеми. У "Слові Святого Григорія" докоряють тим священникам, котрі заради прибутків для свого "черева" співають тропар Богородиці.

З Другою Пречистою пов'язаний останній термін заготівлі чарівного зілля. З цього дня вже можна було засилати сватів до дівчат. Для пасічників це був останній термін підготовки бджіл до зими.

Здвиження Чесного Животворящего Хреста Господнього (Здвиження).

Святкується 27 вересня за церковним календарем. Прийнято вважати, що на Здвиження земля опиняється ближче до зими, тому-то птиці мають одлітати у вирій, а все лісове гаддя збирається на останню раду, на якій кожен має одзвітуватися за свої вчинки. Ті, що не порушили даної ними обітниці, будуть спочивати до наступного Руфа, (21 квітня), а тих, що жалили людей, висмоктували у корів молоко, їли пташенят, засуджують на смерть і проганяють геть. Вони особливо небезпечні – кидаються на людей, кидаються під колеса.

За церковними приписами на Здвиження не було особливої обрядності. Правда, богомільні люди не вживали скоромної їжі, не виконували важких робіт (рубання дров, пиляння тощо). На Закарпатті Здвиження було останнім днем заготівлі горіхів.

8.5. Покрова святої Богородиці, День святого великомученика Дмитра, День святої великомучениці Параскеви-П'ятниці.

Покрова святої Богородиці. Цікава історія пов'язана з цим святом. Воно виникло в X ст. у Греції, на яку в цей час напали араби. Оточивши Константинополь, сарацини намагалися поневолити городян. 1 жовтня за старим стилем, городяни зібралися на всеношну відправити відправку до Влахернської церкви, під час відправки святий Андрій Юродивий та його учень Еліфаній побачили в горішній частині храму образ Божої Матері. Вона в оточенні Сонму святих тримала над віруючими християнами омофор і молилася. Це видіння придало грекам впевненості в своїх силах. Чужинці вимушені були відступити. З того часу свято Покрови стало всенародним.

Богородиця була покровителькою запорізьких козаків і всієї України. Свято Покрови здавна вважали своїм святом усі жінки. Від Покрови впродовж двох тижнів, до Пилипівського посту, тривала пора весіль. “Свята Покрівонько, покрий мені голівоньку”, – звертались у своїх молитвах до Богородиці дівчата на виданні.

День святого великомученика Дмитра. Відзначається 8 листопада. Свято Дмитра завжди шанувалося в народі, оскільки воно завершувало хліборобський рік. Проте на переважній більшості України з Дмитром пов'язується давній обряд поминання покійників – так звані “осінні діди”. Остання на передодні Дмитра субота на Вінниччині називалась Пам'ятною. Жінки в цей день несли до церкви спеціально виготовлені калачі і роздавали їх бідним людям, щоб ті помолилися за померлих родичів. На Волині до “дідової суботи” готували кілька страв дідам-жебракам, частину з яких відкладали в окрему посудину. Це їство призначалося покійникам – його ставили на покутті, клали поряд ложки, а також воду і рушник, щоб “душечки померлих повмивались й пообідали”. Деінде вранці й увечері запалювали свічки, бо як тільки смеркне, то “діди снують по кутках”.

Ще наприкінці минулого століття Дмитрівську Поминальну суботу відзначали всюди. У багатьох регіонах України були свої відмінності. В

одних місцевостях поминали дідів в останню перед Дмитром суботу, в інших – у продовж двох – трьох днів. Вважалося, якщо в цей час ходитиме багато прошаків, то це добра ознака, бо вони символізують духів – покійників. Їх щедро обдаровували. Численні перекази стверджують, що начебто Бог посилає покійників у образах старців на землю, щоб вони обійшли її, обдивилися, як живуть і що роблять земляки, підживилися, оскільки їм не дають їсти на тому світі, і про все розповіли йому. Тому в поминальні дні до прохачів ставилися з особливою пошаною.

Після Дмитра заборонялося справляти весілля й ходити у святи. “До Дмитра дівка хитра, а після Михайла пішла б за шкандибайла”.

Свято Параскеви-П'ятниці. Свято відбувалось 10 листопада. У цей день жінки остерігалися будь-якої жіночої роботи – прядсти, шити і навіть розчісуватися. Старі жінки казали: – “Свята П'ятниця – то великомучениця за наші жіночі гріхи”. Вона з'являється поміж людей у вигляді бідної жінки з понівеченим обличчям: її тіло пошпиговане голками, покрамсоване ножами і попроколюване цвяхами. І все це за те, що жінки працюють на Параску. В цей день літні жінки остерігалися щось робити і лише постилися.

Є свідчення, що в дохристиянські часи П'ятниці вважались богинями й ходили землею, щоб освятити людей на добрі діла і покарати тих, хто вчинив провину.

Цікаві легенди є про те, як П'ятниця карає грішних жінок. Застала П'ятниця одну молодичу, що місила тісто.

– А що ти робиш у святу п'ятоньку?...

– Хіба не бачиш – тісто мішу...

П'ятниця не сказала їй ні слова, тільки опустила очі в землю й виїшла з хати. Невдовзі жіночі руки задеревеніли у тісті.

На Галичині П'ятницю уявляли в образі худої і страшної жінки, дуже лютої, яку не можна ні вмовити, ні перепросити.

За християнським вченням щороку відзначають дванадцять п'ятниць – перед Благовіщенням, десяту після Великодня, перед Зеленими святами, Успіям, Головосіком, Здвиженням, Покровом, Введенням, Різдом Христовим, Водохрещем та дві Великопісні.

8.6. День Михайла Архистратига. 21 листопада за новим стилем – Собор святого Архистратига Михайла. Наш народ вважає його за патрона столиці України Києва. Стародавній герб Києва оздоблений

образом Архистратига з мечем в руках. Михайло, – у народній уяві, – це мужній лицар, який перемагає всі темні сили нашої землі. Мисливці на Україні вважають Михайла за свого покровителя. Восени під час щасливого полювання десь у лісі біля вогнища, старі мисливці розповідають багато цікавих переказів та легенд про свого святого покровителя. Про Архистратига Михайла існує багато легенд.

РОЗДІЛ ІХ. СВЯТА ТА ОБРЯДИ ЗИМОВОГО ЦИКЛУ

“Ой радуйся, земле, – Син Божий народився”

9.1. Введення в храм Святої Богородиці. Свято припадає на Пилипівчаний піст. (Свято Пилипа відбулося 27 листопада), третя пречиста. Введення в храм пресвятої Богородиці випадає на 4 грудня. Зі святом Введення відбувалося багато обрядовостей, які були близькі до різдвяних та новорічних. Очевидно в давнину вони стосувалися саме цієї пори, адже до недавнього часу був, так званий, День показника. В кожній оселі з нетерпінням і острахом вичікували, хто перший на Введення знайде до оселі (так на Різдво і Василя), той буде першим показником на новий господарський рік. Якщо заходив до хати веселий парубок або статечний чоловік, та ще й з грішми, то це було доброю ознакою – протягом року в сім'ї буде достаток і благополуччя. Якщо ж приходив старий немічний чоловік чи стара жінка, то вже добра не жди. Недоброю ознакою було в цей день приходити за позичкою, тому господині стежили, аби не впустити небажаного гостя, – перед таким замикали двері. Зрештою, й самі люди намагалися в цей день не ходити в гості.

День святої Катерини. Свято випадало 7 грудня, відзначалося переважно дівчатами. Воно здавна пов'язувалося з обрядом “Закликання долі”, ворожінням на щасливе заміжжя. Задовго до світанку виходили цього дня дівчата в сад, зрізували гілочки вишні і ставили їх у пляшки з водою. Якщо до Маланки вишня розпуститься – добра ознака (доля дівоча буде цвісти), а як засохне гілочка – погана ознака. Надвечір дівчата збиралися до однієї із хат і готували борщ та кашу. Опівночі вони, загорнувши горнятко з “вечерею” новим рушником, йшли “закликати долю”. Доходили до воріт і по черзі, вилізши на них гукали: “доле, доле, йди до мене вечеряти!...” Якщо співав цей час півень, то вважа-

ли, що “доля озвалася”, а як ні – “доля оглухла”. Проте найгірше було, якщо в цей момент падала зірка – то “доля погасла”.

Хлопці на свято з'являлися пізніше, коли дівчата закінчували ворожити. За стіл сідали парами, за вечерею співали пісень, веселилися, проте не танцювали, бо свято припадає на пилипівський піст.

9.2. Андріївські вечорниці (Калита). Проведення свята за спеціальним сценарієм.

9.3. День святого Наума. За народною уявою, Наум – покровитель розуму, знань і добродетель, відзначається 14 грудня за новим стилем. Селяни були переконані: якщо на святого пророка розпочати навчальний процес, то дитина краще засвоюватиме науку, а відтак набереться ума-розуму. З цього приводу казали: “Пророк Наум наведе на ум”. В день Наума починалися навчання.

День святої Варвари Великомучениці. Святується 17 грудня. Вечні приходили до висновку, що образ Варвари Великомучениці сприймався по-різному. Одні вважали, що Варвара була іудейкою, але згодом вихрестилася. Коли ж про це дізнався батько, то виніс їй смертний вирок. Інші стверджували, що вона магометанка, але зголосилася прийняти християнське віросповідання, тому батько примусив її товкти босоніж подрібнене скло. Це була Великомучениця за християнську віру.

Цікаву легенду записав О. Воропай на Вінниччині. В ній мовиться, що Варвара була такою мудрою до вишивання, що оздобила навіть ризи самому Ісусові Христові. Тому в цей день жінки і дівчата займалися лише рукоділлям. Беручися до вишивання вони християлися і казали: “Свята Варвара золотими нитками Ісусові ризи шила і нас навчила”. Отже в давнину на Варвари можна було тільки шити і нитки сукати. На Варвари молодь збиралася на вечорниці, де дівчата частували хлопців варениками-перхунами.

Свято Миколи Угодника. Свято припадає на 19 грудня. Ставилися до цього свята з особливою повагою, оскільки Святий Миколай є “другим після Бога заступником на землі”.

Зимовий Миколай здавна вважався покровителем усіх бідних і знедолених, землеробства і тваринництва, земних вод, на яких рятував дітей. В давнину існував звичай на Миколая варити пиво.

В народних легендах та переказах святий Миколай боронить людей від стихійного лиха, а найбільше на воді. Одеські рибалки в своїх куренях мали образ святого Миколая. Виходячи в море на промисел, рибалки брали з собою образ святого Чудотворця. З народних переказів виходить, що святий Миколай-Чудотворець опікується не тільки людьми, а й диким звіром. В Галичині святий Миколай роздає дітям подарунки. Про святого Миколая існує багато оповідань та легенд. Відмічалися ще такі зимові свята, як Сави (18), Амбросія (20), Ганни (22). Кожне свято має свою індивідуальну специфіку і обрядову неповторність.

9.4. Святий вечір. 6 січня, переддень великого християнського свята *Народження Сина Божого Ісуса Христа*. Готувалися до цього свята особливо. Ще зранку господар порався в дворі, – рубав дрова, кидав сніг, різав січку для худоби, вичищав та вимітав хлів та двір.

Господиня прибирала в хаті та готувала святкову вечерю з 12 пісних страв в честь 12 апостолів. Так як це був останній день Пилипівчаного посту, страви були пісні. Надвечір господар вносив сіно і Дідуга. Сіно розстеляв на столі, а господиня застелялась обрусом. Тоді господар ставив Дідуга, господиня кутю, узвар, вареники тощо. Долівку в хаті теж застеляли свіжою соломною. Коли на небі з'являлась перша зірка, всі молилися і сідали за вечерю. Повечерявши, все на столі залишали до ранку. Вважалося, що вночі прийдуть вечеряти душі померлих родичів. Тоді мати зав'язувала в хустину пару калачів, кутю і відправляла дітей нести вечерю дідусеві і бабусі та хрещеним батькам. Ті, в свою чергу, пригощали дітей і обдаровували ласощами та грішми.

9.5. Народження Сина Божого Ісуса Христа. (Різдво Христове). Як розповідає Біблія, невдовзі після повернення від Єлисавети Марії знову довелося вирушати в дорогу. Імператор Август видав наказ про перепис населення, тому довелося Марії разом з Йосифом вирушати до міста Віфлієма, який колись належав царю Давиду і нащадками якого вони були.

На той час в місті зібралось дуже багато людей, тож Марія з Йосифом не змогли знайти на заїжджому дворі вільного місця. Тоді на ніч зупинились вони в печері, де в негоду ховалися з худобою пастухи, тут і народила Марія Сина Божого, сповила немовля і поклала до ясел. Першими про народження Сина Божого дізналися пастухи. Серед ночі

поле, на якому вони стерегли худобу, освітілося яскравим світлом, і з неба з'явився янгол, який сповістив їх про народження Ісуса Христа, а також повідомив, що знайдуть вони Боже Немовля сповитим у яслах. Зібралися тоді пастухи і вирушили до Віфлієму. І дійсно, у печері знайшли вони Марію, Йосифа і Немовля в яслах. Із завмиранням серця розповіли вони про повідомлення ангела. Тоді ж на небі засяяла яскрава зірка, сповіщаючи всіх про народження Сина Божого.

На Різдво, надвечір завжди починалося святкове колядування, участь в якому брали переважно парубки. Обравши ватагу, вони із зіркою, яка символізувала Віфлеємську зірку, обходили односельців, колядували, зичивши тим в усьому удачі.

9.6. Щедрий вечір. Свято Маланки. 13 січня за новим стилем, напередодні Нового року, в день святої Меланії Римлянки, або просто Маланки, святкували Щедру вечерю. Господині готували святковий стіл, який символізував статок і багатство року, що наступав. До столу подавали м'ясні та борошняні страви (печеня, ковбаси, млинці, вареники тощо).

Традиційно цього вечора ходили щедрувати спочатку діти, а дещо пізніше, коли зовсім стемніє – дівчата. Щедрівки співалися окремо господарю, господині, хлопцю, дівчині, а то й усій родині, та головним цього вечора був обряд “Маланки” – своєрідний карнавал, що складався зі сцен подружнього життя. З-поміж хлопців вибирали витівника, якого перевдягали в жіноче вбрання і який грав роль Маланки, зображаючи її як недоладну господиню, яка то розсипає сміття, то шукає в миснику глечика з молоком, аби побілити припічок, то б'є посуд. Крім Маланки, були ще Циган, Ведмідь, Коза, Кінь, Бик та інші персонажі. Спочатку вистава відбувалась на дворі, а потім переходила до оселі, де були дівчата.

Закінчувалося свято Маланки, а з ним і Щедра вечеря, опівночі.

9.7. Свято Василя (Новий рік). За народним календарем рік розпочинається святом Василя. Опівночі, з 13 на 14 січня, господар виходив на вулицю слухати, як Новий рік проганяє старого. За традицією від Різдва до Василя не годилося замітати хати та виносити з неї сміття, аби не винести разом “щастя-долю”. Лише на Василя сміття від вперше виметеної в новому році хати виносили і спалювали біля воріт. Новорічний

вогонь мав чудодійну силу, тому через нього скакали всі від старого до малого, аби очиститись огнем, “щоб всяка нечисть на вогні залишилась і в новий рік увійти чистим”. Спалювали і “дідуха”. Задовго до світанку батьки будили синів, аби ті посівали оселю збіжжям. Хлопчикам давали спеціально виплетену рукавицю, наповнену пшеничним або житнім зерном. Посіваючи ті промовляли: “На щастя, на здоров’я! Роди, Боже, жито, пшеницю і всяку пашницю. Будьте здорові, з Новим роком та з Василем”. Після засівання власної оселі вони оббігали сусідів і там також посівали. Господарі пригощали їх, давали дарунки, дрібні гроші. Якщо в сім’ї не було своїх хлопчиків, першому посівальнику давали молотити снопа. Вдень ходили посівати і дорослі, а ще, як і на “Маланку”, по селу ходили ряжені. Серед них “Маланка”, “Василь”, інші персонажі. З собою вони вели козу, яка є символом урожаю та багатства.

9.8. Богоявлення Господнє. (Водохреща, Голодна кутя). Коли сину Єлизавети та Захарія Іоанну (Івану) виповнилося тридцять років, він поселився в пустелі і почав проповідувати. Був він несхожим на інших людей: одяг його був з верблюжого волосся, підперізувався він шкіряним поясом, харчувався тим, що знаходив в пустелі. Назбиравши достатньо комах, він збирав хмиз, розпалював багаття і на жаринах готував собі їжу. Швидко рознеслася звістка про незвичайного жителя пустелі, його одяг та їжу. Чимало людей приходили аби подивитися на цього чоловіка, послухати його. У своїх проповідях він закликав людей до покаяння, розказував про майбутнє пришестя Христа. Багато людей прислухалися до його порад і наверталися до Бога. Їх привів Іван до річки Йордан і омивав водою (христив) на знак того, що Бог прощає їм гріхи їхні.

Коли Ісусу виповнилось тридцять років, прийшов і він на річку Йордан христитися. Зайшов Ісус у воду, звернувся з молитвою до Бога. Тоді й зійшов на нього Дух святий у вигляді голуба, а з неба долинув голос: “Це син мій єдинородний, в якому моє благословіння”. Так під час хрещення Ісуса сталося Богоявлення, явилось світу Присвята Трійця. З того часу святкується цього дня Богоявлення Господнє.

“Голодна кутя.” Щодо назви “Голодна кутя” є кілька думок. Одні дослідники вважають, буцімто походить вона від того, що протягом

дня аж поки ввечері не посвятають воду в церкві, люди говіли. Більш ймовірним твердженням є те, що на другий Святий вечір вже не закликали вечеряти святих душ – звідси і назва Голодної.

Як і на Багату кутю, на Голодну готували лише пісні страви, але в меншій кількості. Що стосується обрядів, то слід зазначити, що в різних регіонах України вони дещо відрізнялися, а подекуди були навіть протилежними. В одних випадках Дідуха спалювали на Маланку або вночі чи вранці Нового року, в інших – частину обрядового снопа тримали до голодної куті. Як тільки смеркалося, його виносили на толоку або в садок і підпалювали, “щоб теплий дух накликав весну”.

Потім дівчата збирали попіл і розсівали його на городах “щоб огірки родили”.

В деяких місцевостях на Голодну кутю (Йорданський Святий Вечір) ходили щедрувати.

9.9. Водохреща. Свято Водохреща (Йордан) – перше свято в році що наступив, триває воно три дні (19, 20, 21) і має не лише релігійну основу. Здавна наші предки вважали, що вода і вогонь – це основа для життя всього суцього на землі, тому освяченню води споконвіку приділялася велика увага.

Святкування починалося опівночі Службою Божою в церквах. Перед світанком вся процесія йшла до річки святити воду. Заздалегідь парубки й дорослі чоловіки вирубували на льоду великого хреста, витягали з води, тут же, на льоду, встановлювали його, обливали буряковим квасом (він фарбував лід в малиновий колір). Поруч встановлювали також вирубані з льоду престол, вітвар, інші оздобы. Після відправи священник освячував воду, тричі занурюючи в ополонку хреста і прихилиючи до води запалену свічку, а тоді кропив освяченою річковою водою всіх присутніх, вітав зі святом. Тут хлопці випускали з рук голубів, а мисливці влаштовували несамовиту стрілянину, проганяючи таким чином Зиму і всі злі сили.

Освячену воду люди набирали в принесений із собою посуд. Дома вони кропили цією водою хату, хлів, двір, худобу. Освячена на Водохреща вода вважалася цілющою, її зберігали за образами і використовували для лікування хвороб, при посіві полів тощо. Зберігали також і свічку, що горіла біля води.

9.10. Стрітєння. День Касяна (Касіяна). Стрітєння вiдзначають 15 лютого. Коли Ісусу виповнилося шість тижнів, його перевезли з Вифлієму до Єрусалимського храму, аби, за тодішнім звичаєм, принести в жертву Господу дві горлиці. Задовго до цього Дух Святий повідав Семеону, що не вмере він доти, поки не побачить Сина Божого. Тож коли Марія і Йосиф принесли Ісуса до храму, Дух Святий сповістив Семеона, що Син Божий знаходиться у храмі. Підійшов тоді Семеон до Марії, взяв немовля до своїх старечих рук і промовив: “Тепер можу я спокійно вмерти, бо бачили очі мої Сина Божого, який прийшов заради спасіння своїх людей”. При цьому була присутня пророчиця Анна, яка дожила до глибокої старості, слугуючи Богу день і ніч. Звістку про появу Сина Божого несла вона всім віруючим, розповідаючи про пришествя Спасителя. В ознаменування цих подій святкують християни свято Стрітєння (зустрічі Семеона і Анни з Ісусом).

Давнє українське свято зустрічі весни. Цього дня за народною уявою обов’язково мали зустрітися Літо і Зима. На Стрітєння Літо – молода вродлива дівчина. Голова її прикрашена вінком із лугових трав, сорочка мережана квітами. В руках несе вона серп і сніп жита чи пшениці. Назустріч їй виходить стара Зима. Вона в полатаному кожусі, збитих чоботях. Крізь диряву хустину пробивається пасмо сивого волосся. Через плече перекинута напівпорожня торба, а в руках наповнене льодом пощерблене горнятко. Ледь ноги переставляє, під руки веде її Дід Мороз. Хоч і слабка вже Зима, та не хоче поступитися місцем Літу. Отож і сперечаються вони, кому йти, а кому вертатися. Якщо до вечора стане тепліше, – Літо перемогло Зиму, а як холодніше, – Зима переборола Літо і ще буде холодно.

У церквах цього дня святити воду. Набирали її в новий, ще не вживаний посуд, використовували для лікування, для захисту від усякої напасті. А ще святити свічки “громчики”, запалювали їх під час грози, щоб оберігти людей і худобу від грому.

9.11. День Касяна (Касіяна). Відзначають цей день 29 лютого. Цей день найнещасливіший, найстрахітливіший, бо він буває на високосний рік. Люди з тривожним передчуттям очікували високосні роки. З ними пов’язано безліч сумних прикмет. І ці передчуття деякою мірою підтверджує і сучасна наука, адже на високосний рік припадає найбіль-

ша дія сонячної активності, яка негативно впливає на стан усіх живих організмів, що у народі пов’язується з Касяном. Образ Касяна, за народними уявленнями, не вельми привабливий. Він символізує надмірно сердитого і немилосердного чоловіка з довгими до колін бровами, віями та бородою, за якими він нікого не бачить протягом трьох років. На четвертий рік брови підіймаються, і зле тому, на кого він подивиться, а той, хто народився 29 лютого, буде нещасливим. Про Касяна існує багато оповідань та легенд.

9.12. Підсумкові заняття.

4 семестр

РОЗДІЛ X. РОДИННІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ “Ой зійдімося роде”

10.1. Родильна обрядовість. Родильна обрядовість – складова сімейної обрядовості. Вона є сукупністю звичаїв та обрядових дій, спрямованих на створення сприятливого психологічного настрою для породілля. Обряди, пов’язані з народженням дитини, прийнято підрозділяти на три цикли: передродові, родові та післяродові.

Передродові обряди покликані сприяти нормальному протіканню вагітності та доброму самопочуттю жінки. Оскільки вони торкалися делікатних справ – чекання родів та появи нового члена сім’ї, то були насичені обереговими діями та повір’ями. Породілля, насамперед, оберегалась від усяких несподіванок та неприємностей. Народженню дитини колись надавали великого значення. Сім’я набувала значення тоді, коли в ній були діти. Родина без дітей вважалася неповноцінною.

Породілля заборонялося, наприклад, споживати горілку, дивитися на змії, зустрічатися з каліками, сліпими та хворими. Нерідко жінка підперізувалась широким вовняним поясом, який слугував за оберіг, а взагалі, чим менше людей знатимуть про вагітність жінки, тим легше пройдуть роди. Отже, в родильній обрядовості поєднувалися як раціональні елементи народного досвіду, так і забобонні і магічні дії.

Роди (Пологи, злоги, народини, родиво) відкривають цикл власне родильних обрядів. Зважаючи на драматичність події, роди найбільшою мі-

рою обставлялися обереговими і магічними обрядами. Під час родів відкривали двері, відчиняли всі замки, розв'язували всі вузли, щоб дитина легше вийшла на світ; роділню обкурювали зіллям. Усі ці дії виконувала спеціально запрошена жінка, досвідчена у таких справах – баба повитуха. Перед тим, як прийняти роди, повитуха стелила на призьбі веретку, а на вікні ставила пляшку з буряковим борщем. Приймаючи дитину, вона відтинала пупа: хлопчику на сокирі (щоб господарем був), дівчинці на гребені (щоб доброю пряхою була). Великого значення при родах надавали першій купелі – і не лише з гігієнічних міркувань, але й оберегових. Щоб дитина росла здорова, використовували освячені трави та квіти. В купіль дівчинки додавали меду, інші молока (щоб гарною була), хлопчикам клали коріння дев'ясила (щоб сильними були) або сокиру, (щоб умів майструвати). Кожен, хто приходив до хати під час купання, мав кинути у купіль монету на щастя. Окупану дитину обсушували біля палаючої печі, що знов-таки диктувалося не тільки вимогами гігієни, а й давнім звичаєм: прилучення дитини до домашнього вогнища.

Ім'я наречення дитини – давній звичай, пов'язаний з вибором імені дитини. Був, раніше відомий, звичай під назвою іти за іменем і в основному поширений на Волині, Київському Поліссі, Харківщині. Це найдавніша форма вибору імені, в якому брала участь баба-повитуха разом з кумами; другий варіант, характерний для Середньої Наддніпрянщини і Півдня України, передбачав I варіант. Баба-повитуха, або ж повитуха з кумами, чи лише самі куми йшли з подарунками (хлібом, пшоном та куркою) до священика, щоб одержати ім'я. При чому воно обов'язково мало сприяти щастю та благополуччю дитини, а таким могло бути або ім'я святого, якого мали відзначити найближчим святом, або ім'я відомої людини.

Звичай надавати ім'я відбивав певні норми моралі ти звичаєвого права, наприклад, дитині, яка народжувалася поза шлюбом, давали негарне (нелюдське) ім'я. Таке ім'я давалося і в тому разі, коли до церкви йшли без дарунків або коли родина дитини чимось завинила перед церквою чи перед громадою, але гарне ім'я можна було і випросити у попа за певне підношення.

Повернувшись додому, баба-повитуха поздоровляла батьків з ім'ям і оголошувала про день хрестин.

10.2. Провідування (одвідки). Провідування – невід'ємна частина звичаїв, пов'язаних з народженням дитини. Провідування мало за мету підтримати породіллю та віддати їй шану. Цю місію виконували тільки жінки. Участь чоловіків була небажаною, оскільки вони могли зашкодити роділлі. З цієї ж причини не мали права провідувати хворі та вагітні жінки.

На одвідки приходили поодиночі і в основному літні родичі і сусіди, а також баба-повитуха. Провідування відбувалося кожного недільного ранку протягом двох – шести тижнів. Годилося приходити до породіллі з дарунками: хлібом та полотном на пелюшки. Навіть найбідніші відвідувачі не йшли з порожніми руками – приносили бодай хліб з сіллю. Заможні дарували ще й різні страви, які символізували очищення. На Київському Поліссі це були млинці та пампушки, на Чернігівському Поліссі – яйця та кисіль, на Поділлі – мед, у степовій Україні – хліб, на Волині – варені груші. Все принесене з собою віддавали породіллі або бабі-повитусі. На родинях влаштовували гостину з обов'язковою стравою – кашею. Першою їла кашу породілля, потім баба-повитуха, а потім всі присутні.

10.3. Хрестини (зливки, пострижини) – комплекс обрядових дій, спрямованих на прилучення дитини до сім'ї, общини і християнського світу.

Розрізнялися декілька варіантів – переважно народні, суто релігійні та змішані. Найбільш поширений на Україні останній варіант: спочатку дитину хрестять у церкві, а потім у родині влаштовують гостину.

В обряді хрестин важливу роль відігравали куми, або хрещені батьки новонародженого, яких запрошував батько дитини. На Середній Наддніпрянщині обирали одну пару кумів із близьких родичів, на Волині дві – три пари як із близьких так і далеких родичів, на Поділлі – до 5-и, з родичів і знайомих, на Наддніпрянщині до десяти пар, так званих нанашок. Відмова від кумівства вважалася за гріх, але й відповідальність у кумів була великою: вони справляли для похресника усі хрестильні обряди, пострижини, весілля. У свою чергу батьки дитини несли кумам пироги, а підрастаючі похресники щороку провідували своїх других батьків (і бабу-повитуху) несли їм вечерю.

Після хрестин у церкві куми й сусіди збиралися до хати новонародженого за святковий стіл. Обов'язковою стравою на хрестинах була бабина каша. Закінчувалося відвідуванням кумів батьками дитини, які

принесли в дарунок сім хлібів і полотно. Від цього між кумами і батьками дитини встановлювалися свояцькі стосунки.

10.4. Зливки (зливання, обливання, помити руки) – обряд очищення баби-повитухи й породіллі. Він містив у собі як релігійно-магічний ритуал – очищення від нечистих сил, так і гігієнічні дії. Згідно з християнськими уявленнями, породілля протягом 40 днів була нечистою. По закінченню цього терміну вона мала йти до церкви на вивід, молитву, щоб одержати благословення.

Поряд із цим поширеним варіантом побутовали і суто народні зливки, що ґрунтувалися на вірі у цілющу силу води. Розпорядником цього обряду була баба-повитуха. Майже скрізь цей обряд виконувався двічі.

Для виконання обряду баба наливала у миску воду, клала туди ягоди калини (щоб породілля була гарною і здоровою), зерна вівса і зливала породіллі воду на руки, потім намочивши руки в воді тричі приклала до обличчя породіллі, примовляючи: “Зливаю свою руку, а твою душу”. На закінчення лила трохи води з ягодами за сорочку породіллі та всім присутнім жінкам, щоб у них ще народжувалися діти: хто хотів хлопчика, тій кидали овес, а хто дівчинку – то калину. Обряд закінчувався гостиною та обдаруванням баби-повитухи.

10.5. Пострижини – традиційне відзначення річниці від дня народження дитини. На цей ювілей запрошували хрещених батьків та бабу-повитуху. Посеред хати на долівці простилали вовною догори кожух (як обереговий знак), садовили на нього хлопчика, і хрещений батько вистригав своєму похресникові трохи волосся навхрест. У гуцулів такий обряд називався обтинанням (рубанням, обрубанням) і проводився двічі: через місяць після народження (як знак прилучення дитини до роду) і в рік повноліття, символізуючи перехід підлітка до нового соціального стану. У більш давні часи обтинання виконували сокирою, пізніше для цього використовували ножиці.

Весільна обрядовість

10.6. Дошлюбне спілкування. Весілля передували дошлюбні обряди, важливим компонентом яких була ритуалістика молодіжного спілкування.

У виборі шлюбного партнера перепліталися різні інтереси. Дівчина прагнула зустріти обранця, котрий припав би їй до душі, батьки жадали помічника в домі, громада – голову міцного господарства.

Система дошлюбного спілкування передбачала певні норми залицяння та сватання, які майже до кінця XIX століття ґрунтувалися на патріархальних засадах. Молодь спілкувалась переважно в межах свого села, а в містах у межах вулиці. На рубежі XIX–XX ст. цей принцип був порушений і молодь нерідко шукала собі пару не тільки у своєму селі, а й у навколишніх. Хлопці та дівчата зустрічалися на вулицях, ігрищах, вечірніх сходах, ярмарках.

Найпоширенішими формами дошлюбного спілкування були вулиці, забави, оденки, вечорниці тощо. На забавах молодь спілкувалась, співала, водила хороводи. У холодну пору збиралися у приміщенні на досвідки та посиденьки.

Хлопці та дівчата спілкувалися на людях, тобто перебували під певним соціальним контролем. За звичаєм, дівчина могла бути наодинці з хлопцем лише до заходу сонця. На Прикарпатті на забавах були присутні батьки або старші родичі, але це не заважало молоді цілуватися та милуватися, проте свою цноту дівчата берегли. Колись уся громада зневажала дівчину, яка давала волю нестримному кохання. Траплялося таких дівчат били мотуззям від дзвонів, намоченим у соляній ропі. В західних районах України майже до XX ст. побутовав звичай фізично карати хлопця і дівчину за перелюбство. Однак подібні випадки траплялися рідко, оскільки вся система виховання молоді ґрунтувалася на дбайливому, лицарському ставленні хлопців до дівчат і наречених, на романтизації почуттів.

10.7. Сватання (сватанки, змовини, брання рушників, рушники, згоди, слово). Починалося весілля сватанням, коли послали від молодого (старости, свати, сватачі, посланці) йшли до батьків дівчини уклали попередню угоду про шлюб. Свататися було прийнято у вільний від польових робіт час (на М’ясиці та від Паски до Трійці). Із старостами до дівчини йшов парубок, на Поділлі – ходили і його батьки, а на Закарпатті – ще й брат або сестра.

Досить складний обряд сватання стисло описав Т. Г. Шевченко: “покохавши літо чи два, парубок до батька й матері дівчини посилав ста-

ростів, людей добромовних і на таку річ дотепних. Коли батько і мати поблагословлять, то дівчина, перев'язавши старостам рушники через плечі, подає молодому на тарілці або крамну, або самодільну хустку.”

Бували, однак, випадки, коли дівчина не давала згоди на одруження. На знак відмови вона повертала старостам принесений ними хліб або ж підносила молодому гарбуза чи макогон. Тоді про хлопця казали, що він ухопив гарбуза або обливав макогін. Щоб уникнути сорому, часом посилали “розвідника”, котрий мав довідатися про наміри дівчини та її батьків, або йшли свататися пізно ввечері, щоб люди не бачили.

Сватання дівчини. Прийміть мене, мамо, я ваша невістка – такими словами, два століття тому дівчина починала сватання. Згідно з існуючими звичаями, вона мала на це таке саме право, як і хлопець. А раніше хлопець лише подекуди наважувався свататися до коханої.

Сватання дівчини як відгомін матріархату здавна побутувало у різних народів і не суперечило традиційним шлюбним ритуалам, але вже за середньовіччя цей звичай почав сприйматися як небажана форма сватання. Певний виняток становили українці. В їхньому середовищі він, у цей час призабутий, зажив новим життям. Цьому сприяло те, що через постійні війни чоловіки йшли надовго з рідної домівки, а сім'ю очолювали жінки. З огляду на це зростали їхні права у родині, у тому числі пріоритет сватання.

Дівчина пропонувала хлопцеві руку, не заручаючись його згодою, і їй дуже рідко відмовляли, бо це могло накликати нещастя. Про силу цієї традиції свідчить звичай, що існував у XVIII ст.: злочинця, засудженого до страти, могли помилувати, якщо котрась із дівчат висловлювала бажання взяти його за чоловіка.

Проте в міру того, як зростала роль чоловіків у суспільній сфері, такі звичаї поступово забувалися і вже наприкінці XIX ст. ініціатива у сватанні цілком перейшла до парубків, а роль дівчини звелася до сором'язливого колупання печі та подавання старостам весільних рушників.

10.8. Умовини (оглядини, розглядини, обзорини) – знайомство з господарством молодого, яке здійснювалося невдовзі після успішного сватання. Природа цього звичаю пов'язана з укладом селянина – трудівника, для якого господарство було основою його життєдіяльності. В цьому про-

глядається і серйозність ставлення до утворення сім'ї: якщо молодий не мав свого господарства, то він не мав і права на створення родини.

Батьки парубка намагалися якомога краще представити міцність господарства свого сина, демонструючи його так, щоб умовини завершилися шлюбною угодою. Бувало, навіть вдавалися до хитрощів: позичали у сусідів коня, волів або сільськогосподарський реманент.

З погляду тогочасної дівчини суджений мав бути передусім хазяїном, опріч того – врівноваженим, спокійним і непитушим, з погляду хлопця, – вона мала бути працьовитою, справною господинею, а ще й чепурною та привітною. З моральних якостей найбільш цінувалася доброта. Отже, сімейне щастя ототожнювали передусім із доброзичливіми взаєминами між подружжям: Не потрібен і клад, якщо в чоловіка з дружиною лад.

Заручини. (полюбини, хустки, рушники, сватання) – заключний етап сватання, обрядовий процес закріплення згоди на шлюб. Водночас це перший передвесільний обряд, що набував законної чинності.

На заручини до молодої приходили разом із молодим його батьки та родичі. Всі сідали до столу, а молодих виводили на посад. Старший староста накривав рушником хліб, клав на нього руку дівчини, зверху руку хлопця і перев'язував їх рушником. Після цього ритуалу мо-лода перев'язувала старостів рушниками, а всіх присутніх обдаровувала хустками, полотном або сорочками. У Карпатах цей ритуал здійснювала мати дівчини: вона обсипала молодих пшеницею та білою вовною і подавала їм мед, котрий символізував єдність молодих та їхніх родичів.

Після усіх церемоній дівчина і хлопець вважалися зарученими.

І відтепер не мали права відмовлятися від шлюбу. Спроба відмовитися вважалася за безчестя, за відмову відшкодовували матеріальні витрати та ще й платили за образу.

На ознаку того, що дівчина й хлопець засватані, вони отримували певні атрибути: наречений – барвінкову квітку, наречена – червону стрічку у косах або квітку. В західних районах більш поширені були вінки, їх плели у так звані барвінкові дні. На Гуцульщині вінок замашували медом і вкривали позолотою. Дівчина не знімала його аж до шлюбу, навіть спала у ньому. Існувало повір'я: якщо вінок пропаде – не буде щастя у подружньому житті.

10.9. Дівич-вечір (дівичник, вечорина, вечоринки, дружбини, пироги, Збірня, головиця, заграванки, заводини) влаштовували напередодні весілля як символ прощання з вільним життям. Такі молодіжні вечори робили окремо в оселях молодої та молодого. Це був обрядовий акт відокремлення наречених від неодруженої молоді.

Дівочий вечір у домі нареченої відзначався особливою ліричністю. Дівчата-подруги вели гільце: оздоблювали квітками, стрічками та букетами колосків, виготовляли під час барвінкових свят вишневе деревце або гілку сосни. Гільце символізувало незайманість, красу та молодість. Разом із вигтям гільця виготовляли маленьку квітку або вінки для молодого і молодої як символ наречених.

Одягання вінків супроводжувалося ритуалами. На долівці розстеляли біле полотно, на яке ставили хлібну діжу, зверху кляли подушку. Наречена сідала на неї, після чого брат розплітав її косу, а дівчата прикрашали голову весільним вінком. У більш давні часи всі ці дії виконувала мати.

Старша дружка чіпляла молодому вінок до шапки, садовила біля нареченої на кожух і накривала їх рушником або посипала житом. Після цього молодих називали князем та княгинєю, вони збирали дружину та йшли запрошувати рідню і сусідів на весілля.

10.10. Коровай – один з найпоширеніших весільних обрядів, який символізував освячення громадою новоствореної родини. Українці пекли багато видів весільного хліба: коровай, дивень, теремок, гільце, лежень, полнобовники, шишки, гуски, калачики, кожен з них виконував специфічну обрядову функцію.

Головним весільним хлібом був коровай, якій виготовлявся з дотриманням певного сценарію. Випікали його в п'ятницю або суботу в домі молодої, або ж в обох. Якщо тільки в молодої, то в цьому ритуалі брали участь родичі з обох сторін, символізуючи поріднення сімей.

Випікали коровай спеціально запрошені заміжні жінки, які принесли з собою борошно, яйця та сало. Весь процес бгання короваю обставлявся ритуальними та магічними діями. Вважалося доброю ознакою, коли коровайниця була непарна кількість (найкраще сім). Щоправда, в деяких районах запрошували парне число жінок; щоб молоді увесь вік прожили в парі. При цьому коровайниці повинні були перебувати у першому шлюбі і жити з чоловіками в злагоді.

Спільність дій під час бгання короваю мала символізувати єдність майбутньої сім'ї. Для цього коровайниця зв'язували рушником, і вони мушили все робити разом: місити тісто, виліплювати оздобу, обмивати руки. Існувало повір'я, що вдало спечений коровай принесе молодим щастя, тріснутий віщує розлучення, а покручений – злу долю. Тому коровайниці “улешували” коровай приказками та піснями. Кожен із весільних хлібів мав своє призначення: з паляницею йшли свататися, з шишками та калачем запрошували на весілля, голубки та гуски дарували коровайницям. Коровай був окрасою весільного столу як символ достатку і щастя, а наприкінці весілля його розподіляли між усіма весільними гостями.

10.11. Вінчання молодих – форма церковного шлюбу, яка запроваджувалася Синодом протягом XVII–XVIII ст. На перших етапах цього процесу вінчання погано сприймалося населенням України, оскільки суперечило народним весільним обрядам. Повінчані молоді нерідко жили нарізно, аж поки не справлять традиційне весілля. Лише поступово освячення шлюбу в церкві набрало юридичної сили і стало невід'ємним компонентом весілля.

І все ж таки остаточне скріплення шлюбного союзу залишалося за народними обрядами. Не даремно вінчання передувало давньому санкціонуючому народному обряду-посаду. Довгий час воно сприймалося крізь призму язичницьких традицій, свідченням того є велика їхня частка у християнському обряді вінчання. Перед тим як йти до церкви, молоді просили в батьків благословіння. Ця церемонія проводилася із хлібом-сіллю.

На Гуцульщині вінчання звалося прощеною: молодий і молода тричі обходять довкола столу і просять батьків пробачити за все, чим завинили перед ними. Йдучи до церкви, молода нерідко клала собі за пазуху залізний ключ або цілушку хліба. Виходячи з церкви, молоді з'їдали хліб, щоб жилося не вбого.

Під час вінчання дружки тримали на правому плечі молодого хлібну зі свічкою, а над лівим плечем молодої перемітку. Це також елементи народної обрядовості, які дещо “заземляли” духовний церемоніал. Водночас церковне вінчання збагачувало традиційне народне весілля ідеєю освячення шлюбу, закріплюючи цінності сімейного життя.

10.12. Покривання молодої – найдраматичніший весільний обряд, що символізував перехід молодої до заміжнього стану. Він був продо-

вженням посаду молодих, а розпочинався розподілом короваю. Ритуал розподілу весільного хліба і спільного його з'їдання молодими символізувало створення нової сім'ї.

Далі символічні дії через розплітання коси та покривання голови молодої очіпком і наміткою підкреслювали ієрархічність шлюбного союзу. У найдавніші часи обряд розплітання здійснювався в домі молодої приданками та свекрухою і навіть молодим.

Молоду садовили на діжу, брат або приданка розплітали її косу і мазали волосся маслом чи медом. На Поділлі втинання коси здійснював молодий: посадивши наречену собі на коліна, відрізував косу ножицями. На Закарпатті зберігся більш архаїчний обряд-відсікання коси. Після церковного вінчання розпочиналися танці, під час яких молодій обтинали косу. Родичі молодого прив'язували кінець коси до гвіздка, вбитого в стіну. Молодий серед танцю повинен був виявити таку спритність, щоб сдиним ударом топірця повністю відрубати косу. Після цього родичі молодої приймали хлопця до свого роду.

Відрізавши їй косу, молоду покривали очіпком. За ритуалом, вона мала двічі його зривати і тільки на третій раз корилася долі. Від цього моменту вона переходила у стан жінки з відповідними нормами поведінки. Вони підкреслювалися, зокрема, вбранням: заміжня жінка збирала волосся у жмут і запиналася хусткою або вдягала очіпок. Виходити поміж люди без нього вважалося непристойним.

Обряд покривання був останнім, що виконувався в домі нареченої. Після цього молодий забирав молоду до свого дому, разом і її посаг.

Посаг (придане). Кожна українська дівчина готувала собі придане, зокрема ту його частину, що становила так звану скриню. Посаг складався з двох частин: худоба та скриня. Щодо першої, то її виділяв батько, – це худоба, певна кількість грошей, клаптик землі. Але те, що входило до скрині, дівчина мала готувати собі сама або ж з матір'ю. Скриня включала постіль, рушники, одяг, а також стрічки та хустки, якими дівчина мала обдаровувати весільних гостей.

10.13. Комора. Цикл обрядів шлюбної ночі, що складався з двох частин: перша включала обряд перевдягання молодої, **чипччини**, вивід її до гостей, власне, демонстрацію цнотливості (перезову) молодої; друга – приєднання невістки до родини чоловіка, розпалювання печі,

готування обіду, частування свекрів. Закінчувалося весілля розподілом короваю та обдаруванням молодих і родини нареченого. Подекуди завершальний весільний обряд мав назву **пропій** або **придани**.

Наступного ранку дотримувалися ряду обрядів, в основі яких лежала віра людей в особливу силу молодої, – ходіння по воду, вмивання та окроплення всіх оточуючих; **биття каші** – ритуальне приготування каші, її “продаж” гостям та обсівання нею двору й худоби.

Колаччини (покалачини, хлібини, честь, дякування, розхідний борщ, свашини) – обряд після весільного циклу, спрямований на зміцнення зв'язку між сватами та полегшення періоду адаптації молодої в чужому роду. Відбувалися колаччини, як правило, через місяць після весілля у батьків молодої, куди приходили на гостину молоді з найближчими родичами та батьки молодого. За звичаєм, молоді дякували своїм батькам, даруючи їм по 12 калачів, батьки у свою чергу обдаровували молоде подружжя полотном та перемітками.

Протягом перших місяців шлюбу влаштовували й інші обряди, покликанні урізноманітнити спілкування молодих з родичами та свояками: сватини – жіноча вечірка в домі молодої, куди запрошувалися свихи; гостина – відвідування молодою своїх батьків тощо.

РОЗДІЛ XI. ТРУДОВІ СВЯТА ТА ОБРЯДИ

11.1. Свято першої борозни – стародавня народна традиція, пов'язана із сільськогосподарським календарем, – початку оранки, сівби. Від успіху цих головних робіт залежав добробут селянина і його родини протягом усього року.

Звичаї, пов'язані з першою оранкою та сівбою, з давніх-давен включали в основному магичні дії: освячення плуга, першої борозни, покладання священного хліба на перші скиби зораної землі (щоб родила нива), а також яєць та срібних монет. Перед тим як виїжджати в поле, вся родина збиралася в хаті, перед образами запалювали свічки й молилися Богам. Потім свяченою водою кропили волів чи коней.

Коли доорювали до дороги, то вдавалися до замовлянь, прикликаючи собі “віщим словом” удачу. Завершувався день святковою вечерею.

Погоничам обов'язково діставався подарунок: картуз чи сорочка. Ранньої весни священник відслужував молебен з освяченням хлібних

зерен. Збираючись сіяти, одягали сорочки, в яких причащалися під час останнього говіння в церкві. Робилося це для того, щоб не було бур'яну і будяків поміж хлібом. Перед сівбою, як і перед оранкою, вся сім'я молилася Богові. Господар брав у руки хрест (хлібчик відповідної форми, спечений на середохресному тижні) і клав його в борозну на завороті – там, де востаннє повернувся плуг. Потім ставав обличчям до сонця і читав “Отче наш”, набирав повні жмені зерна і кидав його навхрест, примовляючи: Уроди, Боже, і на чужу долю! Відтоді починав сіяти. Коли починав волочити, обійшовши ниву навкруги, то зупинявся біля хреста, брав його в руки, скидав шапку і хрестився. Потім ламав “хрест” на шматочки, розмочував у воді, їв сам і давав їсти всім учасникам сівби включаючи і тварин.

Засівати ниву годилося надшесерце (щоб хліб родив) і з молитвою (щоб хліб чистим був). Не можна було лягати та кричати навіть на тварин (бо будяки родитимуть).

Ритуали, що супроводжували першу оранку та сівбу, мали незначні варіації по території України, але скрізь це були урочистості з молитвами до Бога, пройняті почуттям шани до своєї праці.

11.2. Свято першого снопа – урочисте оформлення початку жнив, в основі якого лежить народна традиція зажинків.

За побутуючими уявленнями, обрядові дії, пісні тощо могли забезпечити добре збереження урожаю. Такими магічними діями були обряди з першим снопом, першою жменею скошеного хліба.

Вийшовши в поле на зажинки, господиня розстеляла скатертину або рушник із хлібом-сіллю та свічкою. На узбіччі вона зупинялася і тричі кланялась ниві, промовляючи: Дай, Боже, легко почати, а ще легше дожати. Жнива починали в легкі дні – вівторок, п'ятницю. Багато було також щоб це не збігалося з новим місяцем. Починав косовицю найшанованіший в селі чоловік, у якого робота “кіпіла” в руках. Щоб не боліла спина, за пояс втикали гілку ясеня або дуба.

У деяких місцевостях перший зажинок робила господиня. Трьома захватами лівої руки вона стинала одну жменю і клала її, а потім іншу жменю на обочині навхрест. Ці жменьки мали пролежати до кінця жнив. Іноді першу жменю відносили до комори, де вона знаходилася аж до Нового Року. Напередодні цього свята її вносили до світлиці, щоб поворожити на багатий урожай.

Обряди проводили із першим снопом. Його ставили в хаті на почесному місці під образами – покутті. Перший сніп обмолочувався окремо. Зерна з нього святити в церкві, а перед сівбою їх змішували із насінням. Соломою з першого снопа годували корів, щоб не хворіли. Інколи зажинки робили в присутності священника.

Крім зажинків, робили ще й “закрутку”, щоб рука лихої людини не могла зіпсувати хліба. Коли жінки приходили в поле на зажинки, то одна з них, узявши жменю колосся, закручувала його вузлом. Інші в цей час співали відповідних пісень.

В наш час свято має свої особливості, свої назви, але його ідея – шанування хліборобської праці – лишається незмінною.

11.3. Обжинки (свято останнього снопа) – старовинний народний звичай святкування закінчення жнив. Назва походить від слова обжинатися, тобто, закінчувати жнива. Головна мета обжинок – сприяти забезпеченню майбутнього урожаю.

В останній день жнив жінці збирались гуртом на чісмусь лану і під обжинкові пісні в'язали останній сніп. Вважалося, що в цьому снопі зібрана вся життєдайна сила поля. В різних місцевостях України він мав свою назву: іменник, дідух тощо. Останній сніп прикрашали калиною, квітами, перев'язували стрічками і урочисто заносили до хати. На Новий Рік його ставили на покутті, а виходячи в поле для першого засіву, домішували до насіння вимолочені з нього зерна.

Важливого значення у кінці жнив надавалося обряду *завивання з спасової бороди*. “Бородою” слугувала невелика кількість нескошених колосків, які залишали в полі, розраховуючи таким чином забезпечити плодороддя на наступний рік. Між стеблами розпушували землю і засівали зерном із трьох колосків. “Бороду” зв'язували червоною ниткою або стрічкою. В деяких місцевостях біля неї клали скибку хліба і трохи солі, ставили банку з водою і співали: “Оце тобі, борода, хліб, сіль і вода!” Таким чином виконувався ритуал годування землі. Потім приказували: “Роди, Боже, на всякого долю: бідних, щоб багаті були”. Після закінчення жнив жінці качалися по полю, щоб на той рік спина не боліла.

Жінки ворожили на врожай, тричі кидаючи поза себе серпа. Якщо він, падаючи, вдариться гострим кінцем об землю, то в наступному році буде врожай, а як вдариться тупим або держакком – погана прикмета.

Крім цих магічних дій, під час обжинок виконувалися спеціальні обжинкові пісні, які славили працелюбність трударів. Яскравим моментом обряду був вибір царівни-дівчини або жінки, яка відзначилася під час жнив. На голову "царівни" одягали найпишніший вінок із колосся та квітів і з піснями супроводжували її в село. На Поділлі крім вінка робили так звану квітку – п'ять або шість снопиків, сплетених разом.

На основі обжинок виникло побутуюче й нині свято врожаю.

РОЗДІЛ. XII. ДЕРЖАВНІ СВЯТА І ОБРЯДИ

12.1. Свято Нового року. Український етнограф М. Ф. Сумцов описав у своїй праці "свято Семена", яке святкували колись київські міщани і ремісники. 1 вересня вони ставили ялинку, обвішували її кавунами, динями, різними фруктами, кольоровими папірцями і водили навколо неї хороводи. Таке ж свято проводилося навколо зеленої ялинки на Новорічне свято, яке ми святкуємо 1 січня. Десь з 27 по 31 грудня по школах і дитячих садочках проводились дитячі ранки за участю Діда Мороза і Снігуроньки. В великих містах і районних центрах 30 або 31 грудня проводяться традиційні свята "Запалення Новорічної ялинки", на якому адміністрація району коротко підводить підсумки за минулий рік і вітає всіх жителів з наступаючим Новим роком.

31 грудня рівно о 24 годині по радіо і телебаченню транслюється вітання всім громадянам України від Президента України. Відбуваються різні масові гуляння та карнавали.

12.2. Міжнародний жіночий день. Святкується 8 березня.

Історія Міжнародного жіночого дня бере свій початок з 1910 року, коли в Копенгагені міжнародна конференція жінок (100 делегаток представляли на ній 17 країн світу).

За пропозицією Клари Цеткін було ухвалено встановити єдиний день міжнародної солідарності жінок у боротьбі за рівні з чоловіками економічні і політичні права. Вперше Міжнародний жіночий день святкували 1990 році в Німеччині, Австрії, Швейцарії, Данії і в Америці.

Проте в перші роки не було єдності в часі проведення свята. У 1911 році за пропозицією німецьких жінок його відзначали 19 березня.

У 1912 році розбіжність посилилась: У Німеччині і Австрії це було 12 травня, в Швеції 17 березня, в США і Голландії в лютому місяці.

У 1913 році в Німеччині 12 березня, в Австрії, в Чехії, в Швейцарії, Угорщині і Голландії 9 березня. І тільки в 1914 році було встановлено загальну дату, – 8 березня.

12.3. Свято Перемоги. На ознаменування переможного завершення Великої Вітчизняної війни радянського народу проти німецько-фашистських загарбників і здобутих історичних перемог Червоної Армії, що увінчалися повним розгромом гітлерівської Німеччини, яка заявила про беззастережну капітуляцію, встановити, що 9 травня є днем всенародного торжества – Святом Перемоги.

9 травня вважати неробочим днем.

Голова Президії
Верховної ради СРСР

М. Калінін

Москва, Кремль 8 травня 1945 р.

Секретар Президії
Верховної ради СРСР

О. Горькін

Це повідомлення пролунало по радіо в ніч з 8 на 9 травня 1945 р. І всі, хто дожив до цього щасливого дня, вийшли на вулиці, щоб відсвяткувати перемогу.

Незнайомі люди вітали один одного, воїнів засипали квітами. Піднімали на руках. Всюди в містах і селах стихійно виникали мітинги, а коли наступила ніч, небо здригнулося від грому артилерійських салютів, зайнялося різноцвіттям святкового феєрверку.

Перемога над фашизмом була завойована ціною великих жертв, небаченого напруження духовних і фізичних сил всього радянського народу.

Переплетіння життєстверджуючих і скорботних мотивів створює хвилюючу атмосферу свята і позначається на формах його проведення. Міста і села прикрашаються прапорами, транспорантами, художніми панно, які відображають героїку Великої Вітчизняної війни і мирну працю.

На підприємствах і в установах, у колгоспах і радгоспах, вищих навчальних закладах і школах, військових частинах – всюди відбуваються мітинги, збори і урочисті вечори, присвячені знаменній даті. Ветерани війни, прославлені воєначальники, колишні партизани, підпільники розповідають про всесвітньо-історичне значення перемоги, про ратні й трудові подвиги нашого народу в Великій Вітчизняній війні.

РОЗДІЛ XIII. “МАГІЧНІСТЬ ПІСНІ ТА ОБРЯДУ”

Кожен обряд супроводжувався певними ритуальними, магічними піснями, тісно пов'язаними з первісним світоглядом народу.

Філософське наповнення фольклору змінюється у зв'язку із зміною світоглядних основ, коли руйнується первісна структура обрядових дійств, їхній зміст, а часом і словесний текст. Відбувається розрив обрядової пісні з практичною метою. Пісня звучить сама по собі як художній твір, бо люди вже забули її магічну роль. Добре це чи погано? Ось яку відповідь на це питання знаходимо в Миколи Ткача “Під час фестивалів, масових заходів линуць в січні – купальські пісні, в червні – щедрівки і колядки. І тоді падає сніг на білий цвіт, і гримить грім різдвяної ночі. А ми дивуємося: чому це так? – Знання втрачені, традиції поруйновано, предківські застереження відкинута”.

У 1909 році Філарета Колесса писав, що обрядова поезія давно перестала збагачуватися новими піснями, бо народ не розуміє вже її давньої символіки.

Це незрозуміння, а часом і небажання усвідомити суть явища іноді призводить до моральних, екологічних і суспільних наслідків.

Дай, Боже, щоб нам вистачило здорового глузду не обернути голо-сіння на концертні твори, як це сталося з колядками, веснянками, що досить часто виконується поза обрядом як звичайні ліричні твори.

В обрядах, піснях, казках нашого народу повною мірою виявилось світосприйняття, образне мислення, віра, магічну роль ритуальних дій.

Так характерним для предків було уявлення про природу в якій усі існуючі речі живуть своїм життям, тобто мають душу. Ці уявлення в науці прийнято називати анімізмом (від лат., – душа). У багатьох народних піснях трапляється цей прийом, де предмети і явища виступають як живі істоти.

Звідси уявлення про те, що всі речі, явища, а також рослини і тварини володіють такими ж властивостями, як і люди: “Сонечко грає” “Задумався місяць”, “ой у полі могила з вітром говорила”, “що ж ти, весно, нам принесла?” тощо. Такі художні прийоми називають антропоморфізмами (від гр. – людина).

Обряди, яким приписувалася чудодійна сила і могутність, здатність впливати на людей і на сили природи за допомогою пісні, замовлення, ритуальних дій, називають магічними (чаклуство).

Зміст і форма цих обрядів з давніх-давен зумовлювались насамперед хліборобським календарем, трудовою діяльністю народу, суспільними і родинними відносинами.

Отже, обряд – це комплекс символічних умовних дій, якими супроводжується певні етапи в житті людей (весілля, похорон тощо), а також окремі трудові процеси (сівба, обжинки).

Обрядова пісня-це своєрідна давня молитва, що супроводжується культовий ритуал, це дохристиянський канон, ідентичний християнському “святому письму”.

Підсумкові заняття

Література

1. *Скуратівський В. Т.* Дідух. – Київ: “Освіта”, 1995.
2. *Воропай О.* Звичаї нашого народу. – Київ: Акціонерне видавничо-поліграфічне товариство “Оберіг”, 1993.
3. *Килимник С. І.* Християнський рік у народних звичаях в історичному освітленні. Акціонерне товариство “Обереги”. – Київ, 1994.
4. *Лозко Г. С.* Українське народознавство. – Київ: “Зодіак ЕКО”, 1995.
5. Українська минувшина (збірка багатьох авторів). – Київ: “Либідь”, 1994.
6. Українські свята. – Вінниця: Спілка рекламистів України, 1998.
7. *Аркас М. М.* Історія України-Русі. – К.: Вища школа, 1993.
8. Пісні та ігри. – Київ, 1963.